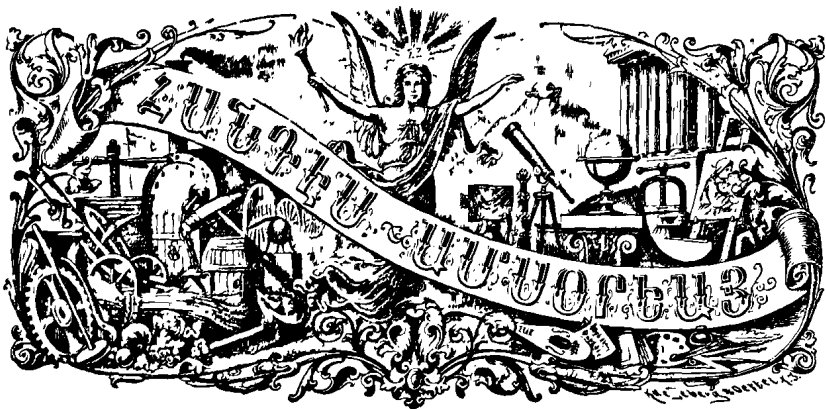

ԲԵՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԱ. ՅԱՐԻ 1897

Տպարանում 10 ֆր. ոսկի — 4 յր. :
Վերամատնաց 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 50 ֆ. :
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կոպ. :

ԹԻՒ 2, ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՎԵՐՈՑԱԿԱՆ

ՎԵՐՈՑԱԿԱՆ-ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՍՏՈՐԵԱՅ
ԹԻՒՆ ՈՒ ԳԻՐԴԵՐ

Լատինո-հունգարական
պետութեան մէջ
Հայք՝ գլխաւորա-
բար Լեհաստանի եւ
Գրանաիւանիոյ
մէջ տեւի բազ-
մութեամբ ու իրմ-
բովին կը գտնուին:
Լեհաստանի քանի
մը քաղաքներուն
մէջ կան գուցէ

25.000 հոգի մը: Նոյնչափ ալ են ազգայինք Հուն-
գարիոյ եւ Գրանաիւանիոյ մէջ. թէ՛ք ալ աւելի
չեն:

Գրանաիւան երբ, որ չկայ մանաւանդ Գրան-
աիւանիոյ մէջ մեծ ու պզտի քաղաք, գիւղաբա-
ղաք, գեղ, աւան եւ այլն ուր որ չգտնուին ազ-
գայինք՝ աւելի կամ նուազ թուով: Այս բանն
թէպէտ իրեն ստոյգ գիտեի, սակայն առիթ ու-
նեցայ վերջին ժամանակներն, անձամբ երթալով՝
աշուրներսով տեսնել եւ համազօրել, թէ աս այս-
պէս է:

Իսոյց շատ կը տարբերի Հայոց թիւը տեղա-
թեան պաշտօնական գրութեանց մէջ: — Հուն-
գարիոյի մէջ վերջին անգամ՝ ազգահամար եղաւ
1890ին: Ատր մէջ կը գտնենք՝ թէ Հունգարիոյ
եւ Գրանաիւանիոյ ազգայիններն — որոնք 37
գաւառի մէջ եւ 140 տեղւոյ վրայ (քաղաք, գեղ,
աւան եւ այլն) սփռուած տարածուած են, պաշ-
տօնապէս՝ միայն 2695 հոգի են: Ար ան համարն է:

Աս տարբերակ երեւումիւ յայտնի մննու-
թիւնը կրնանք տալ: Հայք հունգարական տեղա-
թեան մէջ իրեն ազգ չեն ճանչցուած. եւ հայ
ծէնու եկեղեցին, իրոք՝ այլեւայլ ծէսերուն ու գաւ-
անութեանց կարգին մէջ ընդունուած չէ: Ուստի՝
թէպէտ կայ պետութեան մէջ հրեական կրօն, կայ՝
յաւնագուան միացեալ եւ չմիացեալ, բողոքա-
կան, կաթոլիկական, լութերական, ուղղափառ
հռոմական եկեղեցի եւ այլն, բայց հայածէս եկե-
ղեցի ու կրօն չկայ: Ասիկայ՝ ըստ մասին կրուած
է լատինական եկեղեցիներն, ըստ մասին ամիսական
է՝ յաւնական եկեղեցւոյն մէջ: — Ասով՝ եւ մէկը
կարմանէ այն հարցական վերնագրով (Rubrik)
թէ ի՞նչ է անձի մը հաւաքը ու մայր լեզուն —
ազգայինները բոլորովին մոռացութեան մէջ թո-
ղուած ու խառնաշփոթ վիճակի մը մէջ ձգուած են:

Գալով առաջինն (ծիւին), պէտք ենք
գիտեալ, թէ Գրանաիւանիոյ մէջ հայ ծէս ու-
նեցող միայն չորս ժողովրդապետութիւն (վերայ,
Եղիաթարթուպոլիս, Ճորճով ու Սիրիլի) կայ. եւ
ըստ հետեւորդի միայն այս տեղ ծնածները կը
մկրտուին ազգային ծիւղով. ամեն մէկանին —
որոնք անհամեմատ շատ են թուով — կը մկրտուին՝
ըստ լատինական ծիւղի. — կամ թէ՛ գտնուած
տեղւոյն մէջ՝ չկայ լատինական քահանայ, կը
մկրտէ զնորածինն հին տեղի ուղղիւ. վայելք քա-
հանան՝ Եւ զարմանալին ան է, որ այս օտար
մկրտութեամբ՝ Վարդերեսը, Դաւաւիք, Աւետիքը,

Կաղապարն, Ամբիգրայը, Ամբրազը, Գառնիկն և այլն, կը կորսնցնեն իրենց ազգայնութիւնն, ու կ'ըլլան լատին եկեղեցւոյն ստորադասը եւ հայապաշտ. այդինքն (հոս) Հանգարից մէջ հանգարացի, Ըստ այսմ՝ երբ եսքէն ինչիւր կ'ըլլէ, թէ այն՝ իր ազգային հայ եկեղեցին ու ժողովրդապետութիւնէն 15—300 քիլոմէթր հեռու ծնած ազգային ինչ ծէս ունի. կամ ագիտութեամբ, կամ սկիսածութեամբ եւ կամ խաղախութեամբ կը պատասխանաբար թէ լատինածէս է, որ ըստ իրենց՝ այնպէս չէ: Ճշգրտ այնպէս, ինչպէս եթէ ըսենք, որ հայածէս քահանայն մը մկրտուող այլածէս մը հայ է. — որ սոսիջ չէ:

Նկատմամբ երկրորդին — լեզուին — իբրտէ որ Գրախուսանից եւ Հուգարից մէջ զիւր ու ցոն եղած ազգայիններուն ի՞նչ մասը գիտէ հայերէն, սակայն ծննդեամբ հայ է, թէպէտ զգիտոյ իր մայրենի լեզուն: Բայց պաշտօնական ազգահամարին մէջ չգտնուելով (Հոգարացի, գերմանացի, լեհ, վայաք, գնչու անուանակոչութեանց քով) հայ վերնադիր — թէ պաշտօնայք՝ ագիտութեամբ, եւ թէ ազգայինք՝ անուանութեամբ եւ ուրիշ պատճառներու համար, երեք զիրենց անցնել տուած են հուգարացի վերնադիրն (Rubrik) տակ: Ուստի եղած հանգարացի. որովհետեւ խոսած ըստ լեզուին ալ ըստ իրենց հանգարարեան է. թէպէտ ստանց մէջէն կան շատեր որոնք հայերեն ալ գիտեն: Նման այն խել մը Փոքր Բաղայի այլուէլլ քաղաքներուն — Կեստրիայի, Անիւրիայի, Կիւզէլ — Հիտարի, Մաշնափայի, Չախուսից եւ ուրիշ տեղերուն — կաթողիկոսն ունի ոչ-կաթողիկոսի հայերուն: որոնք թէպէտ հայերէն չեն խօսիր, վրան զի աւելի տաճկերէն եւ յունարէն գիտեն, — սակայն մէկու մը մարին ծայրէն շտնցնիր, որ պատահ տառերի կամ յոյն անուանէ, տեսր համար վրան զի տաճկախոս ու յունախոս են:

Բաժանուս Բայց աւելի լուստար գաղափար մ'ունենալաւ եւ ինչորք ձեռքով շարքիւն ընելու համար յառաջ բերենք մէկ երկու օրինակ: Պաշտօնական ազգահամարին համեմատ՝ կը գտնենք Գուրապի քաղաքին մէջ երկու հայ, ուր որ 1896ին անձամբ գտածը գտածն էր գտած եւ թիւ 47 գերդաստան կամ տուն՝ 131 ազգայինով: Ասանց անուններն ալ՝ մեկիկ մեկիկ նշանակած եմ: — Նոյն պաշտօնա-

կան ազգահամարը կը գնէ Ջուղայի մէջ երկու հայ մարդ. մինչդեռ 12՝ շատ տղետապարմ ու հարուստ ազգային գերդաստան կայ: Ասանց անուններն ալ քով կ'ընցած են: — Փոփորուի մէջ չի գտնիր պաշտօնական ազգահամարն եւ ոչ ազգային մը, ուր որ եւ համբեցի 83 հոգի: Հոս՝ ի մեծ զարմանքով, տեսայ այն ալ, որ թուղի խաղապիւն — հայերէն լեզուով — երեք մեծարեի ու անուանակն ազգայինք, (Անտոն Սեդրազէեան, Յովհ. Նովաքան, եւ Մարահնու Ջալարեան): Աս բանն շտեայ, ոչ ճշուրմով, ոչ Սիբիլիզ, ոչ Եղիարեի անուանակն եւ ոչ ալ Հայոց կենդորդը՝ Կերայ հայաբազարը: — Պաշտօնական ազգահամարը կը գնէ Գուրափ (Գուզգեպուրի) մէջ 33 հոգի, ուր որ ամենէն քիչ 60 գերդաստան, կամ 400—500 հոգի կան: — Սիւրիւն կայ՝ ըստ ազգահամարին 3 հոգի. մինչդեռ այս քաղաքս 13 հայ գերդաստան կայ: — Մարաշ-Աւաշահէլլ կայ ըստ ազգահամարին Բայց 6 հայ, ուր որ 27 գերդաստանն աւելի կը ճանչնար, յատուանէ: Սիւրիւնի եւ Հուստի մէջ՝ ըստ պաշտօնական ազգահամարին հայ ամենէն չկայ, ուր որ առաջինին մէջ 16՝ իսկ երկրորդին մէջ 12էն աւելի գերդաստան գիտենք: —

Գրախուսանից Հայոց խումբին կամ ծուծին զխուսը զբաղմունքն է վաճառականութիւն ու կալուածատիրութիւն: Ուստի եւ ամէն տեղ ուր որ կը գտնուին, աւելի կամ նուազ թուով՝ վաճառականութիւն կ'ընեն. Բովակ աստիճանի ունեւորները՝ գլխաւորաբար բովանջքով ու համեմանքով, գարձեալ՝ կտակեղեն եւ ասուէրոյ նիւթերով: Բայց շատ ընդարձակ ու տարածուած է, աւելի ունեւորներու մէջ, գուտար, խոզի, սիւսարի, բրդի, մորթի, մաշի, մեղաճամբ, ճարպի, ատաղձի, վառելու փայտի, տախտակի եւ այլն առուտարը: Մեծ կալուածատէր ազգայիններ կան Գրախուսանից, բայց աւելի եւս Հունդարիցի մէջ. ուր որ հայաբաւ որ արտաւոր ունեցող երկրորդը չէրպէս կան: Ասանց տարեկան եկամուտը 50՝ մինչեւ 300.000 Ֆրանքն է:

Գրախուսանից ազգայինը մէջ արուեստար մարդ գրեթէ ամենէն չկայ: Բայց ընդ հակառակն շատ գիտնակն, տաղանդաւոր ու բարձր աստիճանի մարդիկ կը գտնենք իրենց մէջ: Կայ խել մը բժիշկ ու բժշկապետ, ուսուցչապետ, ուսուցիչ, վարպետ, համալսարանի ուսուցիչ, երկրաչափ, ճարտարապետ, մասնագիր, պատմաագիր, խմբագիր ու խմբագրապետ: — բարձրագոյն զգեստապան աստիճաններ ունեցող, սեղանաւոր,

Ջալալի. — Գեղե Բարաշ. — Կլոմանտա Եօրիկ. — Յով. Գալ. — Մարտի, Զաքարիա, Եւայէ: — Եւս գերդաստանց ցանկ: Անոն Ջախոմաքի. — Ասաբեկու Լուքա. — Լախիլաւա Լուքա. — Անտոն Կերէկլի. — Յակոբ Մեչք. — Մարտիկոս Նաւրիանի որբարեւ. — Լուգովիւս Պոլաւա. — Յովհ. Լուքաի որբարեւ. — Լուքաքիի որբարեւ. — Յովհ. Չիգի. — Միլայի Լուքա. — Դովմիկոս Պելլու. — Ինչպէս բովանջքը ինչպէս տեճէն աճարեի երբորտեալ թիւներն ունեցող Լուքա գերդաստանը ըստն է այս կողմը: — Վեր իշուած Լախիլաւա Լուքա՝ հիմա կանն ինչուից պաշտօններն է: — Իսկ Անքերուս Լուքա, հիմա կանն վաճառականութեան պաշտօնէն է: — Երեւոյրոս Դանիէն — յառաջ աւելորդ պաշտօնայք եր:

Եւսաստի անեռն կամ գերդաստաններն եւ անուան ցանկը, Ռոքրեկոս Կաղապար գերդաստանին մէջ կայ 3 հոգի. — Նիկոլ. Ամբրազ 5 հոգի. Անթրոս Ամբրազ 4 հոգի. — Մարտիկոս Ամբրազ 3 հոգի. — Կալուստեան Միրան, 6 հոգի. — Գրախիկ Գրախիկ 2 հոգի. — Լուգ. Հայրապ. — Գրիգոր Բրեդեղ 4. — Անտոն Պիլաքի 2. — Գրիգոր Զորի 4. — Կարալու Դանիէն 2. — Դովմիկոս Զօրեթ 4. — Անտոն Սեդրազէե 5. — Յովհ. Յովիկ 7. — Յովհ. Մեկիլիէ 3. — Լուգ. Մեկիլիէ 3. — Ռեքրեկ Կսեփ. Դուլիէր 3. — Անտոն Ջարա 3. — Ռոքրեկ Դուլիէր Եւգրիան 3. — Ասաբեկոս Զօրեթ 4. — Յովհ. Բայիկոս 2. — Յովհ. Զօրեթ 7. — Անտոն Բանց 3. — Եւայէ Վալի 3. — Յովհեղ Ֆեդեղէ (Սեւեան) 2. — Անտոն Գալապ 4. — Մարտիկոս Սեդրազէե 2. — Գուրիլէս Սեդրազէե 2. — Անտոն Յովհ. Սեդրազէե 3. — Մանուկ եւ որբարեւ ինչ. բայց ասանին ասան կը կոչուողներն Սեդրազէ Գուրիլէս: — Անտոն Վրապ. — Յովհ. Գուրիէ. — Անտոն Սեդրազէե 3. — Վարդ Գուրիէ. — Յովհ. եւ Լուգ. Գուլիէ. — Անքերուս Վերգան. — Խալիկ Լեկիլէ. — Գրափ. Գուլիէ. — Անքերուս Օնեւան. — Դրեւիկոս

գրամատեաններու վերատեսչ, տեղութեան փաստաւոր, գաւառոր, արքունական աստիճան, տեղութեան վերին պաշտօնատնայններու մէջ՝ խորհրդական, քարտուպար, քննիչ հաշուող (Rechnungsrevisor) ու նոյն իսկ պաշտօնայ, 1867էն ի վեր եղած չէ ժամանակ, որուն մէջ տեղութեան պաշտօնէի ամբողջ վրայ հայ ալ գտնուած ըլլայ։ Այս օրէնս օրս ալ վաճառականութեան ու ելեւ-մտից պաշտօնեաները ազգային են — առաջինը՝ իշխանագիտո Դանիէլ, երկրորդը՝ Լատիսլաւս Լու-քաւ է։

Ստուգիւ ալքի զարնող բան է, որ ազգայնաց մէջ շատ լատինածէն քահանայ կայ։ Հայածէն քահանայ կայ Դրանսիականիոյ չորս ժողովրդապետութեանը մէջ՝ բոլոր բոլորը 14. ուր որ հայա-ազգի լատինածէն քահանայ կայ առ նոսաքն 90—100։ Ասոր պատճառներէն մէկն անտարակոյտ ան է, որ շունին ազգայինը հայ եպիսկոպոսութիւն։ Մարդը՝ միշտ մարդ է։ Իր վրայ մեծ զօրութիւն եւ ինքնուրոյնութիւն պէտք է ունենայ մէկն, որ ինք զինք կարենայ օրոշել հայածէն քահանայ ըլլալու. որովհետեւ ամենին տալապոյ մը շունի եւ չի կրնար ունենալ ալքին առջեւ։ Հայածէն քահանան, իրեն տալապոյ գործունէութեան տալապոյն՝ ինք իրեն առջեւ գոցած է Դրանսիականիոյ մէջ։ Առ առաւել չորս ազգային տեղէն մէկուն մէջ ժողովրդապետ կրնայ ըլլալ. եւ տալ մէկն բան լինեցած է։ Աւ որ կը թէ լատինածէն քահանայ ըլլայ, չէ թէ միայն տեղութեան այլեւ-պիլ պաշտօնատնայնները կրնայ մանել եւ հիմարութիւններու մէջ վերադառնալու պաշտօն ուսանալ, հասառ նաեւ մեծ եկամուտ ունեցող եպիսկոպոսութեան աստիճանին ալ կրնայ բարձրանալ։ Եւ եթէ առօր հշտնի ալ, գտնէ բազմութիւն տեղերուն մէջէն մեծ կակ ժողովրդապետութիւն մը կ'ընդունի. ու տալապոյն եւ կանոնիկոս կ'ըլլայ։

ՅՈՎԷ. ՄՆՃՅՈ

Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՊԵՏՐՈՒԹԻՒՆԻ ՆՍԵ ԼՐԱԳՐՈՒԹԵԱՆ
1860ԷՆ ՄԻՆՉԻՔԻ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ*

1. ՄԵՐՈՒԹԻՒՆ

Երկրաբանութիւնը, Զինգիս 1860—62։

Խոյհ. Հաշտեմից Ըմկերոսթիսե

Ժյ. Թ. Տիսնեմեմ եւ Մարտիոյ Արարտանեմ,։

Օվաւնից Հաշտեմից Ըմկերոսթիւնը՝ որ 1858—9ին հաստատուած էր լուսնի երկտասարգութեան ձեռքը, (200 հոգիէ բաղկա-

ցեալ, զոր կը ներկայացնեն 9 հոգւոյ ժողով մը) նպատակ ունէր Պ. Մերսոպեան Վարձա-րանին հոգաբարձութեան հսկել եւ աղքատ տղայոց արհեստ սորվեցնելու տալ, 1859 Գեկտին Ըմկերոսթիւնն որոշեց բաց ի յիշեալ նպատակէն՝ նաեւ 1860 Յնր.էն սկսեալ Միւս-նէն անուամբ շարաքութիւն մը հրատարակել։

Այս որոշման համեմատ՝ 1860ին Յնր. 1ին հրատարակեցաւ Միւսթիսեմ, Հուպէ-Հու-րեմից անուամբ երկաթաքութիւն մը՝ մեծ քա-ռածալ 4 թուղթ. բաժանորդագրին էր 2 մէկտա։ Մինչեւ 67. Թիւր կը տպուէր Յարութիւն Տե-տեանի տպարանը. 77—137. Թուերը տպուե-ցան Աւուլայ՝ Աւարտեմի տպարանը. 147. Թուէն սկսեալ վերստին Տետեանի տպարանը գնաց, սակայ ալ 1862ին մէկըր գարձալ Աւ-ւլայ՝ Աւարտեմի տպարանը։ Այս թերթը, ինչպէս առաջին թուով կը ծանուցուէր, կ'ու-ղէր Քանասիական, բարոյական ու այլեւայլ օգտակար տեղեկութիւններով հասարակութիւնը զգոցունելու. եւ նոյն միջոցին ուսմանց եւ կրթութեան սէրը եւս առաւել արծարծելու ջանալ։

Սոյն 1860 տարւոյ (Սեպտ. 1) Թ. 17ի մէջ խմբագրութիւնը Վազասեր մարզ չկայ յօդուածով տեղւոյն ազգայիններէն ոմանց գործերը քննութեան առաւ, եւ ի մէջ այլոց՝ հայ-երէն տւելի գաղղիներէն խստօրէնը յանդիմա-նելով՝ գաղղիներէն լեզուն Քարաբաղական, անուանեց։ Ասոր վրայ Հաշտեմից Ըմկերոսթիւնն ժողովոյ անդամներէն, որոնք կը կացուցանէին խմբագրութիւնը, հնդկ հոգի անշտանցն այս ընթացքը Վազասեր տեսնելով թէ եւ խմբագրութիւնն յաջորդ թուով իրեն տպա-գրական սխալ, (') սրբագրեց Քարաբաղական թի Քարաբաղալ, սակայն եւ այնպէս գաղղիական հիւպատոսն ալ հոտ առաւ, իւր ազգը նախատուած նկատեց եւ Միւսթիսեմ խմբա-գիրները գաղապարականել սպառնաց։ Խմբա-գրութիւնը թերթին 237. Թուոյն մէջ (1 Գեկտ.) Վաշտեմից Ըմկերոսթիւնէն հրաժարուող ան-գամը, վերադարձով յօդուած մ'ալ հրատարա-կեց։ Այս հրաժարեալը Քանասեմ անար-գուած, զգալով իրենց վերինք՝ տեղական կա-ռավարութեան դիմեցին, որ տեսնելով թէ տաք տարիէ վեր բացուած Տետեան եղբայր տպա-րանը, ինչպէս նաեւ Միւսթիսեմ, կանոնաւոր հրա-մանագիր չունին, երկուքն ալ խափանեց (1860 Գեկտ.ի սկիզբը) եւ տպարանայեան ու խմբա-

* Ի սկզբանէ հայ տպագրութեան 1794էն մինչեւ 1869 Վերջը տես Պատմութեան հայ տպագրութեան Ա-հար. Վիսնայ 1893։

1 Միւսթիսեմ, 1861 թ. 467.

2 Աւուլայ՝ Աւարտեմի, 1861 թ. 644.